

نام و یاد کرد حضرت رقیه علیها السلام در آثار و منابع کهن تا پایان قرن هفتم

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۳/۲۹

دکتر محمد رنجبر حسینی^۱

چکیده

حضرت رقیه علیها السلام یکی از جلوه‌های احساسی و عاطفی قیام امام حسین علیه السلام است. از سده‌های اولیه تا پایان قرن هفتم علما و بزرگان در آثار خود از حضرت رقیه علیها السلام و سرگذشت او یاد کرده‌اند. هدف این تحقیق، بازخوانی آثار دانشمندان تا پایان قرن هفتم برای یافتن مؤیدها و مستندات تاریخی برای تقویت فرضیه وجود حضرت رقیه در روز عاشورا و شهادت او در شهر شام است. این نوشتار با روش توصیفی و شیوه کتابخانه‌ای برای رسیدن به هدف فوق سامان یافت و به این نتیجه رسید که با توجه به اشعار صحابی امام صادق علیه السلام سیف بن عمیره در ثای امام حسین علیه السلام و ثقه دانسته شدن او از سوی رجال یون شاخص همانند نجاشی، بیهقی، سید بن طاووس و عماد الدین طبری، می‌توان اثبات فرضیه وجود دختر خردسالی را برای امام حسین علیه السلام به نام رقیه تقویت کرد.

کلیدواژه‌ها: حضرت رقیه علیها السلام، منابع کهن، سیف بن عمیره، بیهقی، سید بن طاووس، عماد الدین طبری.

۱. عضو هیئت علمی گروه کلام دانشگاه قرآن وحدیث ranjbarhosseini@gmail.com

مقدمه

قیام امام حسین علیه السلام از هنگام حرکت از مدینه تا روز عاشورا و پس از آن تا اسارت خاندان اهل بیت علیهم السلام آکنده از حوادثی مختلف و حزن انگیز بوده که تاریخ، گوشه‌ای از آن را حکایت کرده است. یکی از این وقایع، نقل شهادت دختری از امام حسین علیه السلام مشهور به حضرت رقیه علیه السلام در شهر شام است.

هدف این مقاله، بازخوانی و بازیابی نام و یادکرد حضرت رقیه علیه السلام در منابع کهن از سده‌های اولیه تا پایان قرن هفتم است تا روشن گردد با وجود اختلاف‌ها و تردیدها در وجود و یا نام چنین شخصیتی در قیام امام حسین علیه السلام و شهادت او در اسیری، علمای گذشته با توجه به قرائن و شواهد تاریخی، اجمالاً وجود دختری خردسال برای امام حسین علیه السلام و شهادت او را در اسارت پذیرفته‌اند.

درباره حضرت رقیه علیه السلام کتاب‌ها و نوشتارهای متعددی خصوصاً در دوران معاصر نگاشته شده است که محوریت اکثر آنها اشعار، نام و سرگذشت و نحوه شهادت ایشان و یا پاسخ به شبهات است؛ اما رویکرد این مقاله نوعی بازخوانی آثار و منابع کهن برای یافتن گونه‌ای مؤیدها و مستندها بر وجود چنین شخصیتی در عاشورا و شهادت او در شهر شام است. علت انتخاب بازه زمانی تا پایان قرن هفتم هم بدین جهت است که این منابع، منابع مصدر هستند و کتب بعد از قرن هفتم تا دوره معاصر اکثراً به این منابع ارجاع می‌دهند. از این رو اهمیت بازشناسی این منابع روشن می‌گردد. نوشتار حاضر به بررسی منابع کهن درباره حضرت رقیه علیه السلام بر اساس سیر تاریخی می‌پردازد.

۱. قرن دوم هجری (نقل «سیف بن عمیره» صحابی بزرگ امام صادق علیه السلام)

از قدیمی‌ترین اسناد موجودی که نام حضرت رقیه علیه السلام در آن ذکر شده، قصیده سوزناک سیف بن عمیره - از روایان برجسته احادیث امام صادق علیه السلام - است. نجاشی در کتاب رجال خود در وصف او می‌نویسد:

سیف بن عمیره نخعی کوفی، از امام صادق و امام کاظم علیهم السلام روایت نقل می‌کند

و او دارای کتابی است که جماعتی از راویان از کتاب او نقل روایت می‌کنند.
(نجاشی، ۱۴۲۴: ۱۸۹)

شیخ طوسی نیز در کتاب رجال خود او را ثقه و مورد تأیید می‌داند (طوسی، ۱۴۱۵: ۲۲۲). میرزا محمد بن علی بن ابراهیم استرآبادی هم در کتاب *منهج المقال* خود، ایشان را ثقه و از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام معرفی می‌نماید (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۱۴۱/۲).

در مجموع می‌توان گفت سیف بن عمیره از اصحاب جلیل‌القدر دو امام شیعه، از روایان زیارت عاشورا، دارای آثار و مورد تأیید اکثر رجال یون شیعه است. این شخصیت در ذکر مصائب امام حسین علیه السلام قصیده‌ای جان‌سوز دارد که در ابیات آن، دوبار از حضرت رقیه چنین یاد می‌کند:

وَسَكِينَةٌ عَنْهَا السَّكِينَةُ فَارَقْتُ	لَمَّا أَبْتَدَيْتِ بِفُرْقَةٍ وَتَغَيْرِ
وَرُقِيَّةُ رَقَّ الْحُسُودُ لِضَعْفِهَا	وَعَدَا لِيَعْذِرَهَا الَّذِي لَمْ يَعْذُرْ
وَلَا مَ كُلُّهُمْ يَجِدُ جَدِيدَهَا	لِشَمِّ عَقِيبِ دَمُوعِهَا لَمْ يَكُرَّرْ
لَمْ أَنْسَهَا وَسَكِينَةُ وَرُقِيَّةُ	يُنْكِيْنُهُ بِتَحْسُرٍ وَتَرْفُرٍ
يَدْعُونَ أُمَّهُمْ الْبَتُولَةَ فَاطِمًا	دَعَا الْحَزِينَ الْوَالَهُ الْمُتَحِيرُ
يَا أَمْنَا هَذَا الْحُسَيْنُ مَجْدَلًا	مُلْقَى عَفِيرًا مِثْلُ بَدْرِ مَزْهَرٍ

(طریحی، ۱۴۱۲: ۲۳۴)

این اشعار را علامه طریحی^۱ در کتاب *المنتخب فی جمع المراثی والخطب* آورده است.

۱. آرامش از سکینه جدا شد چون که او از امام خود جدا گردید. حضرت رقیه کسی بود که حسودان برای ضعف و ناتوانی‌اش دل سوزانند. این عده فردای قیامت مجبور به عذرخواهی از او می‌شوند، هرچند که هیچ عذری برای آنها وجود ندارد... حضرت ام کلثوم نیز هر لحظه صورت اشک‌آلودش را با پارچه‌ای پاک می‌کند... من هیچ‌گاه ام کلثوم و سکینه و رقیه را فراموش نمی‌کنم که برای امام حسین با آه و ناله حسرت‌گریه می‌کردند... آنها مادرشان حضرت فاطمه علیها السلام را با حال محزون و سرگردان و حیران صدا می‌زدند... آنها با مادر خود چنین می‌گفتند: «ای مادر! این حسین فرزندت هست که همچون ماه روشن به روی خاک افتاده و در خاک و خون غلتیده است.

۲. محقق بزرگ فخرالدین بن محمد علی بن احمد طریحی ساکن نجف و طریح نام قبیله او بوده است. نسب

←

نویسندگان بعد از ایشان تا معاصران در نقل این اشعار، اکثراً به این متن استناد می‌کنند. گزارش علامه طریحی در صورت پذیرش، یکی از قدیمی‌ترین اسنادی به شمار می‌رود که از حضرت رقیه علیها السلام نام برده است.

۲. قرن پنجم هجری (نقل علی بن ابی القاسم بیهقی در کتاب لباب الأنساب والألقاب)

ظهیرالدین ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید بیهقی (۴۹۰-۵۶۵) مشهور به ابن فندُق مورخ و ادیب قرن پنجم هجری و ششم هجری قمری است. ایشان کتاب‌های متعددی نگاشته که معروف‌ترین آنها تاریخ بیهقی و لباب الأنساب و القاب هستند. بیهقی به نام حضرت رقیه به عنوان یکی از فرزندان امام حسین علیه السلام چنین اشاره می‌کند:

أما الحسينية فهم من أولاد الحسين بن علي ولم يبق من أولاده إلا زين العابدين و فاطمة و سكينه و رقية؛ (بیهقی ۱۴۱۰: ۱/۳۴)

از فرزندان امام حسین علیه السلام جز حضرت زین العابدین و فاطمه و سکینه و رقیه علیهم السلام باقی نمانده است.

با توجه به این که بیهقی، تاریخ‌نگاری توانا بوده و به علم انساب نیز تسلط داشته، آوردن نام حضرت رقیه علیها السلام به عنوان یکی از فرزندان امام حسین علیه السلام یکی از مهم‌ترین اسنادهای تاریخی برای اثبات چنین فرزندی برای آن حضرت است.

۳. قرن ششم (سید بن طاووس در کتاب اللهوف علی قتلی الطفوف)

سید رضی الدین، علی بن موسی بن جعفر مشهور به سید بن طاووس^۲ (م ۶۶۴ ق) - از

شریفش به حبیب بن مظاهراسدی برمی‌گردد. ایشان در علوم مختلف مانند فقه، اصول، رجال و درایه، لغت و ادب، حدیث، اخلاق، ریاضی و تفسیر و... صاحب تألیف است. وی آثار علمی متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین و پربترین آثار او کتاب مجمع البحرین در علم لغت به شمار می‌رود. این محقق بزرگ، از علمای برجسته و از پارسایان وارسته قرن یازدهم بود که در سال ۱۰۸۵ ق در رماحیه، واقع در عراق وفات یافت. (آقابزرگ تهرانی، اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۳۹۵)

۱. این کتاب در سال ۵۵۸ تألیف شده و در باب انساب سادات است. این اثر توسط انتشارات آیت الله نجفی مرعشی علیه السلام در دو جلد به کوشش مهدی رجایی در ۱۴۱۰ ق در قم به چاپ رسیده است.

۲. رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، معروف به سید ابن طاووس در تاریخ ۵۸۹ ه. ق در جله، یکی از

←

علمای بزرگ شیعه - آثاری مهم و اثرگذار نگاشته است. از جمله این آثار، کتاب *اللمهوف علی قتلی الطفوف*^۱ است. این کتاب با نام *اللمهوف* نیز شناخته می شود. ایشان در مقدمه کتاب خود، هدف از نگارش این کتاب را داشتن یک مقتل موجز می داند که افراد را از همراه بردن سایر کتاب ها بی نیاز کند (سید بن طاووس، ۴: ۱۴۱۴). وی قبل از کتاب *اللمهوف*، کتاب *مصباح الزائر و جناح المسافر* را نیز با انگیزه همراه بودن کتاب موجز در باب زیارات تألیف نموده است (همو: ۵).

صاحب *اللمهوف* در باب وداع امام حسین علیه السلام با همسر و فرزندان چنین می نویسد:

يَا أُخْتَاهُ! يَا أُمَّ كُلُّثُومَ، وَأَنْتِ يَا زَيْنَبُ، وَأَنْتِ يَا فَاطِمَةَ، وَأَنْتِ يَا رَبَابُ انْظُرْنَ إِذَا أَنَا قُتِلْتُ فَلَا تَشْفُقْنَ عَلَيَّ جَنِيًّا وَلَا تَحْمِسْنَ عَلَيَّ وَجْهًا، وَلَا تَقُلْنَ هُجْرًا! (همو: ۱۴۱)

خواهرم ام کلثوم! و توای زینب! و توای رقیه! و توای فاطمه! و توای رباب! زمانی که من به قتل رسیدم گریبان چاک ننزید و روی نخرائید و کلامی بر زبان نرانید.

ممکن است اشکال شود که مراد از رقیه خواهر امام حسین علیه السلام، دختر حضرت علی علیه السلام باشد که با توجه به نقل بیهقی در *لباب الانساب* و اشعار سیف بن عمیره، فرضیه دختر امام حسین علیه السلام حضرت رقیه علیها السلام تقویت می شود.

۴. قرن هفتم (عمادالدین طبری، در کتاب کامل بهائی^۲)

عمادالدین حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبری مازندرانی (م ۶۹۸ق)^۱

شهرهای عراق متولد شد. او از علمای شیعه و نویسندگان سده هفتم هجری است. نسب سید ابن طاووس از جانب پدر به حسن بن علی و از جانب مادر به حسین بن علی می رسد و به سبب سجایای اخلاقی بسیار، تقوا و مراقبه فراوان، حالات عرفانی و کراماتش به «جمال العارفين» معروف است.

۱. ترجمه: آه های سوزان بر کشتگان بیابان

۲. مشهورترین اثر عمادالدین، کامل بهائی است. وی این کتاب را در اصفهان به پاس تجلیل و احترامی که بهاءالدین صاحب دیوان از او به عمل می آورده، برای او تألیف و به نام او موسوم کرده است. این کتاب به فارسی است. مؤلف در مدت دوازده سال مشغول تألیف آن بود، مقدمه کتاب با برشماری عقاید شیعه و اوصاف شیعیان آغاز می شود و در ۲۸ باب به سامان می رسد... در باب بیست و هشتم در خروج امام حسین علیه السلام از مکه است. برخی از مطالب تاریخی و نکات کلامی در این کتاب دیده می شود که منحصر به آن می باشد و منشأ و منبعی هم برای آن ها ذکر نکرده است. دیگر ویژگی های این کتاب، بهره گرفتن از آثار ضد اموی و نویسندگان محب اهل بیت علیهم السلام است که برخی از آن آثار از بین رفته اند؛ مانند کتاب های *حاویتی مذمات المعاویه* و *مثالب بنی امیه* (دوانی، علی، مفاخر اسلام).

از نویسندگان امامی فارسی زبان است که توانست در سایه حمایت های بهاء الدین محمد بن محمد جوینی (م ۶۷۸ ق) کتاب هایی را در دفاع از تشیع پدید آورد. ایشان جریان شهادت دخترکی از امام حسین علیه السلام را در اسارت این گونه گزارش می کند:

زنان خاندان نبوت در حالت اسیری، حال مردانی را که در کربلا شهید شده بودند بر پسران و دختران ایشان پوشیده می داشتند و هر کودکی را وعده می دادند که پدر توبه فلان سفر رفته است، باز می آید. تا ایشان را به خانه یزید آوردند. دخترکی بود چهار ساله، شبی از خواب بیدار شد و گفت: پدر من حسین کجاست؟ این ساعت او را به خواب دیدم؛ سخت پریشان بود. زنان و کودکان جمله در گریه افتادند و فغان از ایشان برخاست. یزید خفته بود، از خواب بیدار شد و از ماجرا سؤال کرد. خبر بردند که ماجرا چنین است. آن لعین در حال گفت: بروند سر پدر را بیاورند و در کنار او نهند. پس آن سر مقدس را بیاورند و در کنار آن دختر چهار ساله نهادند. پرسید: این چیست؟ گفتند: سر پدر توست. دختر بترسید و فریاد برآورد و رنجور شد و در آن چند روز جان به حق تسلیم کرد. (طبری، ۱۴۲۶: ۱۷۹/۲)

اگر چه طبری در این متن اسمی از حضرت رقیه نمی آورد، اما با توجه به قرائن و شواهد، می توان دریافت که مقصود، حضرت رقیه علیها السلام است. به هر حال نقل چنین گزارشی در قرن هفتم توسط یک مورخ و متکلم شیعی، حکایت از دسترسی او به منابعی دارد که امروزه موجود نیستند. چنان که محدث قمی در کتاب *فوائد الرضویه* این گونه می نویسد:

کتاب کامل بهائی، نوشته عماد الدین طبری، شیخ عالم ماهر وخبیر، متکلم جلیل، محدث نبیل وفاضل فہامہ، کتابی پرفایده است کہ در سنہ ۶۷۵ تمام شدہ وقریب بہ ۲۱ سال ہمت شیخ مصروف بر جمع آوری آن بودہ، اگرچہ در اثنای آن چند کتاب دیگر تألیف کردہ است... از وضع آن کتاب معلوم می شود

۱. گفتنی است نباید صاحب کامل بهایی را با عمادالدین، محمد بن علی طبری، صاحب کتاب *بشارة المصطفی لشيعة المرتضى* که تا سال ۵۵۳ زنده بوده، اشتباه گرفت.

که نُسَخِ اصول و کتب قدماى اصحاب نزد او موجود بوده است. (محدث قمی، ۱۳۸۷: ۲/۱۱۱)

با توجه به اعتماد شیخ عباس قمی به صاحب کتاب کامل بهایی، ایشان در کتاب منتهی الآمال عین نقل عماد الدین طبری را - که گذشت - می آورد (همو: ۱/۳۱۷). اگرچه در نفس المهموم جریان شهادت دختر خردسال امام حسین علیه السلام را با پردازشی خاص و احساسی بیان می کند که امروزه اکثر سخنرانان و مداحان در هنگام ذکر مصیبت حضرت رقیه علیها السلام آن را بیان می کنند (محدث قمی، ۱۳۷۸: ۴۵۶).

نتیجه

با توجه به این که در طول تاریخ شیعه، بعضی از کتاب ها و آثار شیعه در حمله ها و آتش سوزی ها از بین رفته یا بر اثر آتش حقد و کینه و تعصب، حقایق گزارش نشده، نمی توان درباره همه وقایع تاریخی قضاوتی مطلق گرا، خواه ایجابی یا سلبی داشت؛ از این رو ناگزیر باید به گزارش های موجود و قرائن و شواهد مراجعه کرد تا به ظن قوی یا اطمینان رسید. جریان وجود دختری برای امام حسین علیه السلام به نام یا ملقب به «رقیه» نیز از این دسته گزارش های تاریخی است که موافقان یا مخالفان مطلق گرایی دارد. یکی از این قرائن و شواهد، نقل پیشینیان و علمای قرون اولیه است؛ چراکه ایشان به منابع دست اولی دسترسی داشتند؛ از این رو با توجه به اشعار صحابی امام صادق علیه السلام سیف بن عمیره در رثای امام حسین علیه السلام و ثقه دانسته شدن او از سوی رجالیان معروف همانند نجاشی و نقل بیهقی در کتاب لباب الانساب و نقل سید بن طاووس در اللهوف و گزارش بدون نام طبری در کامل بهایی می توان اثبات فرضیه وجود دختر خردسالی را برای امام حسین علیه السلام به نام رقیه تقویت نمود. البته مفروضات دیگر نیز مانند این که رقیه، لقب فاطمه صغرا دختر ام اسحاق باشد نیز می تواند یکی از احتمالات باشد.

در هر حال می توان نتیجه گرفت که بر اساس گزارش های تاریخی و اسناد موجود، اظهار نظر قطعی امکان پذیر نیست؛ اما بر اساس شواهد و کراماتی که از مزار و مرقد منتسب به حضرت رقیه علیها السلام گزارش شده، معنوی بودن این مکان و انتساب آن به اهل بیت علیهم السلام تقویت می شود (ری شهری، ۱۳۹۳: ۱/۳۹۳).

منابع

- استرآبادی، محمد بن علی (۱۴۲۲ق)، *منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال*، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، چاپ اول.
- بیهقی، ابی الحسن علی بن ابی القاسم بن زید الشهیر بابن فندق (۱۴۱۰ق)، *لباب الانساب واللقاب والاعقاب*، تحقیق: مهدی رجایی، قم، انتشارات نجفی مرعشی.
- تهرانی، آقابزرگ (بی تا)، *الدریعة إلى تصانیف الشیعة*، نجف اشرف.
- دوانی، علی (۱۳۸۰ش)، *مفاخر اسلام*، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- سید بن طاووس (۱۴۱۴ق)، *التهوف علی قتلى الطفوف*، تحقیق: شیخ فارس تبریزیان (حسن)، قم، انتشارات اسوه.
- طبری، عمادالدین (۱۴۲۶ق)، *کامل بهایی*، ترجمه: محمد شجاع فاخر، قم، المكتبة الحیدریة.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۱۲ق)، *المنتخب فی جمع المراثی والخطب*، بیروت، مؤسسة الاعلمی.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی (۱۴۱۵ق)، *رجال الطوسی*، قم، نشر جامعه مدرسی، چاپ اول.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۷۸ش)، *نفس المهموم*، قم، انتشارات بصیرتی.
- _____ (۱۳۷۹ش)، *منتهی الآمال*، قم، چاپ مؤسسة انتشارات هجرت.
- _____ (۱۳۸۷ش)، *الفوائد الرضویة*، قم، چاپ مؤسسة انتشارات هجرت.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳ش)، *دانشنامه امام حسین عليه السلام*، قم، انتشارات دارالحديث.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۲۴ق)، *فهرست اسماء مصنفی الشیعة (رجال النجاشی)*، تصحیح: موسی شبیری زنجانی، قم، انتشارات جامعه مدرسی.